

Bioethica

Vol 3, No 2 (2017)

Bioethica

Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες

Ειρήνη Τουνταςάκη (Eirini Tountasaki)

doi: [10.12681/bioeth.19722](https://doi.org/10.12681/bioeth.19722)

To cite this article:

Τουνταςάκη (Eirini Tountasaki) Ε. (2017). Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες. *Bioethica*, 3(2), 26–38. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19722>

Πρωτότυπη Εργασία

Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες

Ειρήνη Τουνταςάκη

Αν. Καθηγήτρια Ανθρωπολογίας της Συγγένειας στη Σύγχρονη Ελλάδα, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

tountasaki@panteion.gr

Περίληψη

Η θεσμική νομιμοποίηση της χρήσης των ιατρικών αναπαραγωγικών τεχνολογιών αποτυπώνει την προσπάθεια του νομοθέτη να ανταποκριθεί στα νέα κοινωνικά δεδομένα, να δώσει απάντηση στα αιχμηρά ηθικά και νομικά διλήμματα που συνεπάγεται η ιλιγγιώδης εξέλιξη της βιοϊατρικής και της βιοτεχνολογίας. Ωστόσο, τα νομοθετικά κείμενα δεν συνιστούν μια απλή καταλογογράφηση κανόνων. Ανατακλούν τις κοινωνικοπολιτισμικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες ενώ συγχρόνως επιδρούν και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων.

Αυτήν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στους νομικούς κανόνες και τις κοινωνικές πρακτικές προσπαθώ να παρακολουθήσω μέσα από το παράδειγμα της δικαιοϊκής νομιμοποίησης της αναπαραγωγικής τεχνικής, η οποία στην ελληνική γλώσσα σημαίνεται με τον όρο «δωρεά ωαρίων». Αντλώντας από τη συνδυαστική συναρμογή της ανάλυσης των νομοθετικών διατάξεων με την επεξεργασία των δεδομένων ανθρωπολογικής έρευνας που αναπαράγουν τον λόγο των υποκειμένων, επιχειρώ να καταδείξω πώς τα νομοθετικά κείμενα όχι μόνο συνηγορούν, αλλά και επιτείνουν την προσπάθεια των υπογόνιμων ζευγαριών να κανονικοποιήσουν τη διαφορετικότητα της εξωσωματικής γονιμοποίησης, να φυσικοποιήσουν την απόκτηση του παιδιού. Η ανωνυμία μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, η μυστικότητα που περιβάλλει όλη τη διαδικασία πρόσβασης/χρήσης του ξένου γενετικού υλικού και η κατασκευή φαινοτυπικών ομοιοτήτων ανάμεσα στο παιδί και τους υποψήφιους γονείς δεν ανταποκρίνονται μόνο στις κανονιστικές επιταγές των νομοθετικών διατάξεων αλλά συνιστούν ταυτόχρονα στρατηγικές πρακτικές που τα κοινωνικά υποκείμενα προτάσσουν προκειμένου η παραδοξότητα της συμμετοχής της δότριας να απαλειφθεί, η χρήση των ξένων ωαρίων να φυσικοποιηθεί, να συντελεσθεί, με άλλα λόγια, η τέλεια μίμηση της φύσης.

Anthropological Research on the technique of egg donation in Greece: cultural conceptualizations, social practices, legislative provisions

Eirini Tountasaki

**Associate Professor of Social Anthropology, Department of Social Anthropology,
Panteion University of Social and Political Sciences**

Abstract

Legislative provisions regarding the use of reproductive technologies prove the attempt of law to respond to the new social needs and to supply answers to acute ethical and legal dilemmas which have arisen as a result of the dramatic progress of biotechnologies. Nevertheless, legislation must not appear as a simple list of rules. It reflects sociocultural conceptions and reconfigurations which characterize particular historical and political situations while at the same time affect and contribute to the shaping of the social agents choices.

I attempt to analyze this interaction between legislative provisions and social practices through the case of legislation of the egg donation technique. Drawing from the combination of the study of laws with the analysis of the anthropological research data -which reproduce the agents discourse- I try to show that legislation does not only defend but also reinforce the infertile couples attempt to normalize the oddity of medically assisted reproduction, to naturalize the birth of a child. The anonymity between all involved parties, the secrecy surrounding the whole process of the use of the egg donors and the construction of similarities between the child and the candidate parents not only meet the regulatory requirements of the legislative provisions but at the same time constitute strategies activated by the agents in order for the donor to be eliminated, the use of foreign eggs to be naturalized, the technique of assisted reproduction to imitate natural reproduction.

Αφετηριακή παραδοχή του κειμένου -παραδοχή η οποία, κατά τη γνώμη μου, διαπερνά ολόκληρο το επιστημονικό έργο του καθηγητή Θ. Παπαχρίστου- αποτελεί το γεγονός ότι τα νομοθετικά κείμενα δεν συνιστούν απλά μια καταλογογράφηση κανόνων, αλλά κατατείνουν στην οργάνωση μιας ορισμένης μορφής αφήγησης, η οποία αντλεί και ταυτόχρονα αντανακλά τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες. Εκκινώντας λοιπόν από αυτό το αφετηριακό σημείο, θα επιχειρήσω να παρακολουθήσω πώς η δικαιική νομιμοποίηση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής¹ συναρθρώνεται με τις

κοινωνικές πρακτικές και, κυρίως, με τις στρατηγικές που τα κοινωνικά υποκείμενα ενεργοποιούν προκειμένου να κανονικοποιήσουν τη διαφορετικότητα της εξωσωματικής γονιμοποίησης, να παρακάμψουν την τεχνητότητα της αναπαραγωγικής ιατρικής και να φυσικοποιήσουν την απόκτηση του παιδιού.²

Στις δυτικές κοινωνίες, η κυρίαρχη ιδεολογία της συγγένειας, όπως συμπυκνώνεται στη γνωστή εκφορά «το αίμα νερό δεν γίνεται», επιτάσσει «κανονική» (εννοουμένη ως φυσική) να θεωρείται η συγγένεια, η οποία απορρέει από τη βιολογική σύνδεση των δύο γεννητόρων με τα παιδιά τους. Μέχρι τη διάδοση της χρήσης των ιατρικών αναπαραγωγικών τεχνολογιών, η γνώση των βιολογικών δεσμών ερμήνευε και ταυτόχρονα εξασφάλιζε τις συγγενειακές συνδέσεις, στο μέτρο που η ιδιότητα του γεννήτορα και γονέα ταυτιζόταν εξ ορισμού στα ίδια πρόσωπα και τα παιδιά θεωρούνταν απόρροια της πρόσμιξης, με όρους απόλυτης εξίσωσης, του βιογενετικού υλικού και των δύο γεννητόρων. Στη λογική αυτή, η ακύρωση της βιολογικής συνεισφοράς της μη-

¹ Τα βασικά νομοθετικά κείμενα, με τα οποία θεσμοθετείται η επιτρεπτική προσφυγή στην ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή είναι ο ν. 3089/2002 «Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή» (ΦΕΚ 327 Α' / 23.12.2002) και ο ν. 3305/2005 «Εφαρμογή της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής» (ΦΕΚ 17 Α' / 27.1.2005). Με τον ν. 3089/2002 οριοθετείται το βιοηθικό πλαίσιο και οι γενικές προϋποθέσεις της χρήσης των αναπαραγωγικών τεχνολογιών, ρυθμίζονται οι επιπτώσεις των τεχνικών υποβοήθησης της φυσικής αναπαραγωγής στην ίδρυση συγγενειακών σχέσεων και, ταυτόχρονα, κατοχυρώνονται τα κληρονομικά δικαιώματα των παιδιών που γεννιούνται με τη βοήθεια της βιοτεχνολογίας. Με τον ν. 3305/2005 επιχειρείται, κατά κύριο λόγο, η ρύθμιση των τεχνικών και διαδικαστικών ζητημάτων, που απορρέουν από τη χρήση των αναπαραγωγικών τεχνολογιών: καθορίζονται οι προδιαγραφές, οι όροι και οι συνθήκες λειτουργίας των σχετικών ιατρικών μονάδων, των τραπεζών κρυοσυντήρησης και της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής, ρυθμίζεται το επιτρεπόμενο πλαίσιο για την κρυοσυντήρηση και την έρευνα στο γεννητικό υλικό, θεσπίζονται ποινικές και διοικητικές κυρώσεις για τις παραβάσεις των διατάξεων και των δύο νόμων, προβλέπεται η κάλυψη των δαπανών εφαρμογής των μεθόδων της ιατρικής υποβοήθησης από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς και την κοινωνική πρόνοια. Τέλος, με το τρίτο κεφάλαιο του πρόσφατου ν. 4272/2014 (ΦΕΚ 145 Α' / 11.7.2014) γίνονται ορισμένες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις στον ν. 3305/2005 αναφορικά με τη διάρκεια της κρυοσυντήρησης, τη διάθεση γονιμοποιημένων ωαρίων και γαμετών, τους περιορισμούς ως προς τον επιτρεπόμενο αριθμό διάθεσης γαμετών από τον ίδιο δότη, την ίδια δότρια, τους όρους και τις προϋποθέσεις ίδρυσης ιατρικών μονάδων και τραπεζών κρυοσυντήρησης και τη στελέχωση/λειτουργία της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής. Για τη θεσμοθετική κανονικοποίηση των

βιοτεχνολογικών καινοτομιών στην Ελλάδα και μια ανθρωπολογική ανάγνωση της υποδοχής των σχετικών νομοσχεδίων από το κοινοβουλευτικό σώμα βλ. Τουνταςάκη Ε. "Βιολογική", "γενετική" και "κοινωνικοσυναισθηματική" μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. In: Β. Καντσά (ed) Η Μητρότητα στο Προσκήνιο: Σύγχρονες Έρευνες στην Ελληνική Εθνογραφία. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013: 119-146.

² Το παρόν κείμενο αντλεί από την ανθρωπολογική μελέτη που πραγματοποίησα από το 2009 στην Αθήνα αναφορικά με τους μετασχηματισμούς και τις ανασηματοδοτήσεις, που οι νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής -και ειδικότερα η τεχνολογική μέθοδος της δωρεάς ωαρίων- έχουν προκαλέσει στους τρόπους εννοιολόγησης της γονεϊκότητας και της συγγενειακότητας στο εσωτερικό της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η συγκεκριμένη μελέτη υποστηρίζεται από εθνογραφικά δεδομένα, τα οποία προέρχονται τόσο από προσωπικές συνεντεύξεις με υπογόνιμες γυναίκες, όσο και από την παρακολούθηση των συνεδριών ψυχολογικής στήριξης που το Σωματείο Υποστήριξης Γονιμότητας «Κυβέλη» οργανώνει με την εποπτεία ειδικευμένου κλινικού ψυχολόγου στους χώρους των γραφείων του την πρώτη και την τρίτη Τετάρτη κάθε μήνα (βλ. Τουνταςάκη Ε. Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα. Δωρεά Ωαρίων, Μητρότητα και Συγγένεια. Πατάκης, 2015).

τέρας, που συνεπάγεται η ετερόλογη εξωσωματική με χρήση ξένων ωαρίων,³ φαντάζει καταργητική της μητρικής ταυτότητας και ταυτόχρονα καταλυτική της μητρικής κληρονομικότητας. Η αίσθηση του «ξένου» γενετικού υλικού, το οποίο εισχωρώντας στο σώμα τους θα μεταφέρει τη βιολογική κληρονομικότητα μιας «ξένης» γενεαλογικής γραμμής, προκαλεί στις λήπτριες/υποψήφιες μητέρες έντονο φόβο ή και πανικό, ενώ τους δημιουργεί αναρωτήσεις αναφορικά με τη διατήρηση της οικογενειακής ταυτότητας και την ένταξη του παιδιού στον συγγενειακό ιστό. Οι γυναίκες ταλαντεύονται ανάμεσα στην έντονη επιθυμία τους να αποκτήσουν παιδί και στην απόγνωση που προκαλεί η αναπόδραστη αναγκαιότητα της προσφυγής στη «βοήθεια» ενός τρίτου προσώπου. Αυτό το τρίτο πρόσωπο, η δότρια, είναι αυτό που αναμφισβήτητα προκαλεί τις μεγαλύτερες συγκρούσεις και τις κρισιμότερες αμφιθυμίες.

Ως προς τη διαδικασία της διαμεσολαβητικής εμπλοκής της δότριας, η συμβολή των νομοθετικών κειμένων αναδεικνύεται ιδιαίτερα καθοριστική, στον βαθμό που οι νομοθετικές διατάξεις εκχωρούν επίσημα στις ιατρικές μονάδες το δικαίωμα και την εξουσία επιλογής του προσώ-

που, οι γαμέτες του οποίου θα χρησιμοποιηθούν σε κάθε κύκλο θεραπείας (άρθρο 9 παράγραφος 3 του ν. 3305/2005). Κατά κανόνα, στους υποψήφιους γονείς δεν διαβιβάζεται κανένα στοιχείο της ταυτότητας της δότριας και επομένως δεν μπορούν να έχουν και οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με την καταγωγή της, την κοινωνικοοικονομική της προέλευση και, πολύ περισσότερο, τα κίνητρα που υπαγορεύουν τη συγκεκριμένη «δωρεά». Τα μόνα στοιχεία αναφορικά με τη δότρια, που ενδέχεται να κοινοποιηθούν, αφορούν στην υγεία της, αλλά και πάλι χωρίς να συγκεκριμενοποιούνται απόλυτα. Έτσι, οι υποψήφιοι γονείς αφήνονται στα χέρια του ιατρικού προσωπικού των εξειδικευμένων μονάδων, το οποίο επιλέγει τα ωάρια, ενίοτε τα καταψύχει, συντονίζει τα σώματα της δότριας και της λήπτριας, και οργανώνει την *in vitro* γονιμοποίηση και την εμβρυομεταφορά στη μήτρα της λήπτριας/υποψήφιας μητέρας.

Η επιλογή και η οριστικοποίηση της συμμετοχής του τρίτου προσώπου συνεπάγεται το ξεκίνημα μιας «δημιουργικής διεργασίας» (*travail créatif*), όπως την ονομάζουν οι J. Bestard και G. Orobitch. Πρόκειται για ένα πολυσχιδές εγχείρημα, το οποίο εμπλέκοντας τη δότρια και τη λήπτρια σε μια συμπληρωματική, αλλά και μαζί αντιθετική αμοιβαιότητα, κατατείνει στην ανασημασιοδότηση των τεχνολογικών παρεμβάσεων, ώστε να μετατραπούν σε σημανόμενα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Οι δότριες οφείλουν να διαχωρίσουν τη βιολογική τεκνοποίηση από την κοινωνική αναπαραγωγή (διαδικασία απουποστασιοποίησης, *'désubstantialisation'*) ενώ αντίθετα οι λήπτριες, από τη δική τους πλευρά, οδηγούνται μέσω της χρήσης των ξένων ωαρίων να συντήξουν τη (μη βιολογική) τεκνοποίηση με την κοινωνική τους αναπαραγωγή (διαδικασία αναυποστασιοποίησης, *'resubstantialisation'*).⁴

Στη διάρκεια αυτής της προσπάθειας, το καθεστώς της ανωνυμίας, που επιβάλλουν τα νομοθετικά κείμενα και το οποίο οι Μονάδες Ιατρ-

³ Πρόκειται για μια μέθοδο τεχνητής γονιμοποίησης, η οποία σε διεθνές επίπεδο έχει αρχίσει να εφαρμόζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στην ελληνική γλώσσα έχει επικρατήσει να σημαίνεται με τον όρο «δωρεά ωαρίων». Στην περίπτωση χρήσης της συγκεκριμένης μεθόδου, ακολουθούνται τα στάδια της κλασικής εξωσωματικής γονιμοποίησης, με τη διαφορά ότι η όλη διαδικασία προϋποθέτει τη συμμετοχή τριών προσώπων, δύο γυναικών, της δότριας και της λήπτριας, καθώς και του συζύγου/συντρόφου της λήπτριας. Αρχικά η δότρια υποβάλλεται σε ορμονική θεραπεία, ώστε να προκληθεί ελεγχόμενη διέγερση των ωοθηκών και ωοθυλακιορρηξία. Ακολουθεί η επεμβατική συλλογή των ωοκυττάρων από τις ωοθήκες της δότριας, η καλλιέργεια και η έκθεσή τους *in vitro* σε κατεργασμένο πληθυσμό σπερματοζωαρίων του συζύγου/συντρόφου της λήπτριας, η καλλιέργεια των γονιμοποιημένων ωαρίων *in vitro* επί 2-6 ημέρες και η επιλογή εκείνων που εκδηλώνουν τα καλύτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά και, τέλος, η μεταφορά και η εμφύτευση των γονιμοποιημένων ωαρίων στην κοιλότητα της μήτρας της λήπτριας. Το έμβρυο, δηλαδή, δημιουργείται από το γενετικό υλικό μιας γυναίκας, αλλά τρέφεται με τον πλακούντα και μεγαλώνει στη μήτρα μιας άλλης, η οποία στη συνέχεια θα το γεννήσει και θα αναλάβει την ανατροφή του.

⁴ Bestard J, Orobitch G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d'ovules dans les procréations médicalement assistées. In: E. Porcheres et Gené (ed) *Défis contemporains de la parenté*. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:279.

ρικά Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής⁵ (ενδεχομένως και για δικούς τους πρόσθετους λόγους) τηρούν απαρέγκλιτα, ανάγεται σε στρατηγική, την οποία υιοθετούν και αναπτύσσουν οι λήπτριες προκειμένου να αποξενώσουν τη δότρια και να περιχαράκωσουν τα όρια στη σχέση τους μαζί της. Η ανωνυμία δίνει στις υποψήφιες μητέρες τη δυνατότητα να εμπλέκονται σε μία «αφηρημένη κοινωνικότητα» (abstract sociality), όπως την ονομάζει ο J. Bestard,⁶ να αποκτούν, δηλαδή, με τη δότρια μια σχέση απροσδιόριστη, χωρίς όνομα και άρα χωρίς συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο. Η ανώνυμη δωρεά μιας άγνωστης δότριας δεν προϋποθέτει -και πολύ περισσότερο δεν απαιτεί- τη δημιουργία οικειότητας και την αναγκαστική εμπλοκή σ' ένα δίκτυο αμοιβαίων επαφών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, των στοιχείων δηλαδή που συνιστούν τα διακριτικά γνωρίσματα των συγγενειακών σχέσεων. Υπό αυτούς τους όρους, η ανωνυμία μπορεί να εγγυηθεί τη δυνατότητα απόλυτου διαχωρισμού της συγγένειας από τις βιολογικές σχέσεις, οι οποίες στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, οφείλουν να απεκδύονται ή ηθελημένα να στερούνται κοινωνικής αναγνώρισης. Οι γυναίκες, με τις οποίες συνομίλησα, θεωρούν ότι μόνον έτσι μπορεί να ανασχεθούν οι απειλητικές ανατροπές, που συνεπάγεται η παρέμβαση του τρίτου προσώπου και να διαφυλαχθεί η «κανονική» οικογενειακότητα, με τον μητρικό ρόλο να αναλαμβάνεται ακέραιος από τις ίδιες, χωρίς τον φόβο επιμερισμού και τυχόν διεκδικήσεων εκ μέρους της δότριας. Όπως προκύπτει λοιπόν, η ανωνυμία δεν ανταποκρίνεται μόνο στις θεσμικές επιταγές των νομοθετικών κειμένων, αλλά σε συνάρτηση με τις νομοθετικές διατάξεις, διεκδικείται εν είδει δικαιώματος εκ μέρους των υποψήφιων γονέων προκειμένου να αναδειχθεί σε εργαλειώδες μέσο, το οποίο επιτείνει τη διαδικασία αποξένωσης της δότριας και αποπροσωποποίησης των γαμετών. «Η αποπροσωποποίηση σημα-

τοδοτεί τη συμβολική απότμηση ενός στοιχείου από το σώμα που το παρήγαγε έτσι ώστε αυτό το στοιχείο να αποβεί ένα απλό 'υλικό' και πιο συγκεκριμένα να μετατραπεί σε 'εναλλάξιμο υλικό αναπαραγωγής'».⁷

Προς την κατεύθυνση της αποπροσωποποίησης, η φυσική απότμηση, που επιχειρείται με την ιατρική επέμβαση της ωοληψίας, δεν αρκεί αυτή καθαυτή. Στο σημείο αυτό τα νομοθετικά κείμενα, με την επιτασσόμενη ανωνυμία, παρεμβαίνουν καθοριστικά, εγκαθιδρύοντας, σε συμβολικό αυτή τη φορά επίπεδο, την αποκοπή των ωαρίων από τη δότρια. Η θεσμική επιταγή της ανωνυμίας συνεπικουρεί και ταυτόχρονα νομιμοποιεί την προσπάθεια των υποψήφιων γονέων να εκλάβουν τα προϊόντα του ανθρώπινου σώματος -τα ωάρια εν προκειμένω- ως αντικείμενα, «απρόσωπα πράγματα» που, έχοντας απολέσει τη βιολογική τους υπόσταση, ενέχουν μόνο υλικές ποιότητες, ακριβώς όπως τα αντικείμενα που εμπλέκονται στις εμπορευματικές συναλλαγές. Τα ωάρια λοιπόν, αποκομμένα από το σώμα της δότριας χάνουν τη σχεσιακή τους λειτουργία, αντιστοιχούν σε μια αφηρημένη «ουσία», η οποία δεν φέρει κοινωνική ταυτότητα και, επομένως, δεν μπορεί να θεμελιώσει τη γενετική σύνδεση της δότριας με το παιδί. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει η I. Théry, στις περιπτώσεις αυτές, «η ανωνυμία δεν οφείλεται στην απλή άγνοια -κατ' αναλογία με τις περιπτώσεις των έκθετων παιδιών των οποίων οι γεννήτορες καθόσον άγνωστοι παραμένουν εσαεί ανώνυμοι- αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα της ανωνυμοποίησης (anonymisation), μιας εσκεμμένης και μάλιστα θεσμικά κατοχυρωμένης πρακτικής».⁸

Στον λόγο των συνομιλητριών μου, η ανωνυμοποίηση συναρτάται κατεξοχήν με την επιτακτική ανάγκη να αποσοβηθεί η συγκρουσιακή αντιπαλότητα μεταξύ των δύο ανταγωνιστικών μορφών μητρότητας, της βιολογικής και της κοινωνικής, που προκύπτουν ως απόρροια της εφαρμογής της αναπαραγωγικής τεχνολογίας. Πρόκειται για μια υπόρρητη, πλην όμως αναπόφευκτη αντιπαλότητα -αφού ο μέχρι τώρα αδια-

⁵ Στο εξής θα σημαίνονται με τη συντομογραφία «M.I.Y.A».

⁶ Bestard J. Knowing and Relating: Kinship, Assisted Reproductive Technologies and the New Genetics. In: Edwards J, Salazar C (ed) European Kinship In the Age of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]:22.

⁷ Théry I. Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010:120.

⁸ Théry, ό.π. σ. 108.

νόητος για τις δυτικές κοινωνίες διαχωρισμός των σωματικών μητρικών λειτουργιών δεν άφηνε περιθώρια για τον κατακερματισμό της μητρότητας-, η οποία αρθρώνεται με επίκεντρο όχι την τεκνοποίηση καθεαυτή, αλλά τη μεταβίβαση των σχέσεων αιματοσυγγένειας.⁹ Το διακύβευμα δηλαδή δεν είναι απλά και μόνο η απόκτηση του παιδιού, αλλά η κατοχύρωση της συγγενειακής σχέσης ανάμεσα στο παιδί και τη λήπτρια. Επομένως, η αντιπαλότητα πρέπει να ρυθμιστεί κατά τρόπο ώστε η ανισοβαρής αντίστιξη να αναστραφεί, το κοινωνικό να υπερτερήσει του βιολογικού και άρα να ενισχυθεί η θέση της λήπτριας. Σ' αυτήν την προοπτική, η ανωνυμοποίηση αναδεικνύεται σε μέσο που συντελεί ώστε η βιολογική γονεϊκότητα να παραγνωριστεί και να ακυρωθεί η συνεισφορά της δότριας, προκειμένου η λήπτρια να γίνει η «κανονική» μητέρα, εκείνη που θα αναλάβει ακέραιο τον «φυσικό» μητρικό ρόλο, και συνακόλουθα το παιδί θα ενσωματωθεί στη δική της γενεαλογική ομάδα αιματοσυγγενών, έτσι ώστε να καλυφθεί και η ρωγμή στη μητροπλευρική συγγένεια.

Η ανωνυμοποίηση ως στρατηγική εκγραφής και εκμηδένισης της βιολογικής συνεισφοράς της δότριας συνδυάζεται κατά κανόνα με την κατηγορηματική απαίτηση των ζευγαριών για απόλυτη μυστικότητα, για πλήρη απόκρυψη της προσφυγής στη χρήση ξένων ωαρίων. Με άλλα λόγια, η ανωνυμία καταλήγει όχι μόνο να ακυρώνει κάθε πιθανότητα αποκάλυψης της ταυτότητας των δωτών και των ληπτών του γενετικού υλικού, αλλά και να περιβάλλει με μυστικότητα και συνακόλουθα να ανάγει σε οικογενειακό απόρρητο αυτή καθεαυτή την προσφυγή στην αναπαραγωγική ιατρική και, κυρίως, τον «αδιαίτερο» τρόπο απόκτησης του παιδιού. Καθώς στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι «προσπάθειες» καλύπτουν μεγάλα χρονικά διαστήματα, συχνά τα ζευγάρια, αντιμέτωπα με τις αιχμές, ακόμα και με τις μομφές, που τους απευθύνονται για την παρέκκλιση από την κανονική οικογενειακότητα («τεμπελιάζουν» ή «είναι πολύ εγωιστές, σκέφτονται μόνο τον εαυτό τους και δεν θέλουν να χάσουν την άνεσή τους»), αναγκάζονται να ομολογήσουν ότι αντιμετωπίζουν «δυσκολίες»

και δεν μπορούν, παρά την επιθυμία τους, να αποκτήσουν παιδί. Ωστόσο, ποτέ δεν συγκεκριμενοποιούν τις «δυσκολίες» κατονομάζοντας το πρόβλημα, ενώ, όταν, υπό το βάρος της πίεσης που ασκεί το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον, τελικά παραδέχονται ότι υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στην τεχνητότητα των βιοϊατρικών πρακτικών, φροντίζουν πάντοτε να υπογραμμίσουν ότι πρόκειται για την «κλασική» εξωσωματική, την ομόλογη δηλαδή τεχνητή γονιμοποίηση, αποκρύπτοντας την παρεμβατική παρουσία τρίτου δότη.¹⁰ Η χρήση ξένου γενετικού υλικού θεωρείται μυστικό το οποίο «καλά κρυμμένο» δεν ομολογείται ποτέ έξω από τα όρια του ζευγαριού.¹¹

Οι γυναίκες φοβούνται ότι η αποκάλυψη του οικογενειακού μυστικού θα δυναμιτίσει την

¹⁰ Την απόκρυψη της προσφυγής στις τεχνικές ετερόλογης εξωσωματικής γονιμοποίησης και την αόριστη αναφορά στη χρήση γενικά ιατρικής υποβοήθησης παρατηρεί και η C. Fortier στη Γαλλία (Fortier C. 'Le don de sperme et le don d'ovocyte ou 'trois font un'. Sexualité, Inceste et procréation. Cahiers de l'Homme 2005, 37:67 (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»). Εξάλλου, ο φόβος πως οι άλλοι θα θεωρούν ότι το παιδί δεν θα είναι «κανονικό» επειδή θα έχει γεννηθεί με εξωσωματική οδηγούσε και τα ζευγάρια των Αθηναίων συνομιλητών της H. Paxson να επιλέγουν να μην αποκαλύπτουν την προσφυγή στην ιατρική υποβοήθηση σε κανένα συγγενικό πρόσωπο και σε ειδικές περιπτώσεις να εμπιστεύονται μόνο έναν μικρό κύκλο στενών φίλων (Paxson H. Making Modern Mothers. Ethics and Family Planning In Urban Greece. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 2004:232, 237).

¹¹ Η απόφαση των ζευγαριών να κρατήσουν μυστική τη χρήση ξένων ωαρίων επιβεβαιώνεται και από τα εθνογραφικά δεδομένα που αφορούν άλλες ευρωπαϊκές χώρες (βλ. ενδεικτικά Price F. Beyond expectation: clinical practice and clinical concerns. In: Edwards J. (et.al.) (eds) Technologies of Procreation: Kinship In the Age of Assisted Conception. Manchester, Manchester University Press, 1999 [πρώτη έκδοση 1993]: 47, Frith, L. Gamete Donation and Anonymity: The Ethical and legal Debate. Human Reproduction 2001, 16: 818-824. Στην Ιταλία μάλιστα, η M. Bonaccorso υποστηρίζει ότι η απόφαση αυτή των ζευγαριών ενθαρρύνεται σημαντικά και υποστηρίζεται και από το ιατρικό προσωπικό των M.I.Y.A., το οποίο συμβουλεύει το ζευγάρι να μην αποκαλύψει ποτέ σε κανέναν τη χρήση του ξένου γενετικού υλικού και κυρίως να μη μιλήσουν ποτέ στο ίδιο το παιδί (Bonaccorso M.M.E. Conceiving Kinship. Assisted Conception, Procreation and Family In Southern Europe. Oxford, Berghahn Books, 2009: 64 και ιδιαίτερα υποσ. 14).

⁹ Théry, ό.π. σσ. 101-102.

προσπάθειά τους να νιώσουν «δικό» τους το παιδί, να αποκτήσουν μαζί του μια σχέση «κανονικά φυσική» και, κυρίως, θα στρέψει το παιδί προς τη δότρια, θα κινητοποιήσει την ανάγκη του να διερευνήσει τη βιολογική του καταγωγή, να βρει την «πραγματική» του μητέρα, με κίνδυνο να απομακρυνθεί απαξιώνοντας τη σχέση του με τη μη βιολογική μητέρα.¹² Το ιδιαίτερα απειλητικό φορτίο, που αναγνωρίζεται στο σημειόμενο «πραγματική» μητέρα, υπαινίσσεται ως ακλόνητη την -αναγόμενη στη δυτική ουσιοκρατική εννοιολόγηση της συγγένειας- υπεροχή των βιολογικών δεσμών. Πράγματι, στον λόγο των γυναικών η δύναμη του βιογενετικού υλικού παρουσιάζεται καταλυτικά απειλητική, ικανή να ωθήσει το παιδί όχι μόνο στην αναζήτηση της βιολογικής μητέρας, αλλά και στην επιθυμία να αποκατασταθεί η μητρική σχέση μαζί της. Παρότι η συγκεκριμένη αναπαραγωγική τεχνική προκρίνεται, μεταξύ άλλων, και γιατί, διασφαλίζοντας τη μεταβίβαση των πατρικών γονιδίων και διασώζοντας ως ένα βαθμό τη μητρική συνεισφορά, επιτρέπει τη μεγαλύτερη δυνατή προσομοίωση προς τη «φυσική» γονεϊκότητα, ωστόσο, οι γονείς, όταν θεωρήσουν ότι θα βρεθούν να διεκδικούν το παιδί από τη βιολογική μητέρα, εμφανίζονται εξαιρετικά αμήχανοι και φοβισμένοι. Η «παραβίαση», που συνιστά για την «κανονική» γονεϊκότητα, η μεταβίβαση μόνο των πατρικών γονιδίων, η συμμετοχή, με άλλα λόγια, κατά 50% στο βιογενετικό υλικό του παιδιού, στοιχειοθετεί ως ελλειμματική τη γονεϊκή τους ιδιότητα και τους αποδυναμώνει. Τους κάνει να νιώθουν ευάλωτοι και ανασφαλείς μπροστά στη συγκρουσιακή αναμέτρηση, που σηματοδοτεί γι' αυτούς το ενδεχόμενο της ανεύρεσης και, κυρίως, της συνάντησης του παιδιού με τη δότρια.

Είναι ωστόσο προφανές ότι η μυστικότητα δεν μπορεί παρά να είναι μερική και συγκυριακή, αφού το ιατρικό προσωπικό των Μ.Ι.Υ.Α γνωρίζει απόλυτα τόσο την προέλευση του γενετικού υλικού όσο και την τελική του κατάληξη. Κι ενώ η ιατρική επαγγελματική δεοντολογία δεσμεύει τους εργαζόμενους και διασφαλίζει τη μη αποκάλυψη, παραχωρώντας στους γονείς την πλήρη ευθύνη της απόφασης, είναι τα νομοθετι-

κά κείμενα εκείνα τα οποία, συνηγορώντας υπέρ της μυστικότητας, έρχονται να ενισχύσουν την επιλογή των γονιών για την απόκρυψη όχι μόνο της χρήσης ξένων ωαρίων, αλλά και αυτής ακόμα της προσφυγής στην αναπαραγωγική ιατρική.

Πράγματι, οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, μολονότι δεν αναφέρονται ρητά σε υποχρέωση τήρησης μυστικότητας, επιβάλλοντας, ωστόσο, το καθεστώς ανωνυμίας, όχι μόνο ενθαρρύνουν τη μυστικότητα, αλλά λειτουργούν και προς την κατεύθυνση της νομιμοποίησής της. Η ανωνυμία αναδεικνύεται και στην περίπτωση των γυναικών, που συμμετείχαν στη δική μου έρευνα, σε «υπηρέτη του μυστικού» (*serviteur du secret*), όπως το διατυπώνει η I. Théry, η οποία και διαβεβαιώνει ότι αυτή η πολιτική της μυστικότητας, απαντάται ιδιαίτερα γενικευμένη στις περισσότερες χώρες του κόσμου.¹³

Κι ενώ από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, αλλά και γενικότερα, σε άλλες χώρες του κόσμου παρατηρήθηκε μια σαφής μεταστροφή, που οδήγησε στην άρση της ανωνυμίας των δωτών σπέρματος και ωαρίων,¹⁴ οι συνομι-

¹³ Théry I. Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010:108, 110.

¹⁴ Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της ανωνυμίας του τρίτου προσώπου, που διαμεσολαβεί στην απόκτηση παιδιού όταν εφαρμόζονται ετερόλογες αναπαραγωγικές τεχνικές, έχει προκαλέσει έντονες αμφισβητήσεις και έχει βρεθεί στο στόχαστρο σφοδρών κριτικών. Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στο όνομα του ενδιαφέροντος για το παιδί, αλλά εν πολλοίς και υπό το βάρος της πίεσης που άσκησαν οργανώσεις παιδιών, τα οποία γεννήθηκαν χάρη στη δωρεά γαμετών (κυρίως με δωρεά σπέρματος) και ως ενήλικες διεκδικούσαν πλέον το δικαίωμα να γνωρίσουν «τις ρίζες τους», οι περισσότερες χώρες του κόσμου προχώρησαν σε αναθεωρήσεις των σχετικών νομοθετικών διατάξεων. Έτσι, με εξαίρεση τη Γαλλία (όπου οι αντιστάσεις για τη διατήρηση του καθεστώτος πλήρους ανωνυμίας αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σθεναρές) και την Ελλάδα (όπου το ζήτημα της ανωνυμίας δεν φαίνεται να έχει ακόμα απασχολήσει ούτε την κοινή γνώμη, ούτε τους εκπροσώπους των διαφόρων επιστημονικών κλάδων και πολύ λιγότερο τους νομικούς), σε πολλές χώρες υιοθετείται είτε η άρση της ανωνυμίας, είτε η πολιτική της «διπλής δυνατότητας» (*double guichet, double track*), που δίνει στον δότη το δικαίωμα να αποφασίζει κατά την κρίση και την επιθυμία του εάν η δωρεά θα είναι ανώνυμη ή, αντίθετα, επώνυμη. Για μία λεπτομερειακή αναφορά στις αλλαγές που έχουν καταγραφεί στα νομοθετικά κείμενα σχετικά με την άρση της ανωνυμίας, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και σε διεθνές

¹² Πρβλ. Bonaccorso, ό.π. σ. 65.

λήτριές μου, αντίθετα, φαίνονται ανυποχώρητες στην απόφασή τους να προκρίνουν την πλήρη απόκρυψη. Παρότι ευαισθητοποιημένες (συχνά χάρη και στην ψυχολογική υποστήριξη, στην οποία προστρέχουν κατά τη διάρκεια των «προσπαθειών») απέναντι στο ψυχικό βάρος και τον μεγάλο κίνδυνο, που ενέχει ένα τόσο σημαντικό μυστικό, θεωρούν ότι με την πρακτική της αποσιώπησης θα ολοκληρωθεί η διαδικασία απο-οικειοποίησης της δότριας και θα συγκαλυφθεί η σημασία της διαμεσολαβητικής παρέμβασης, έτσι ώστε να «ξεχαστεί» η διαφορετικότητα της σύλληψης και να εξομοιωθεί με τη «φυσική» τεκνοποίηση.

Στην ίδια προοπτική, της απαλοιφής του προσώπου της δότριας και της προσπάθειας να παραγνωριστεί η βιολογική της σχέση με το παιδί, θα πρέπει να ερμηνευθεί και το γεγονός ότι οι συνομιλήτριές μου δεν σηματοδότησαν ποτέ τα ωάρια ως «δώρο», και αυτό παρά τον επίσημο τίτλο της συγκεκριμένης αναπαραγωγικής τεχνικής, ο οποίος περιλαμβάνει τον όρο «δωρεά». Με σαφείς τις αναφορές στην αμοιβή / αποζημίωση της δότριας, αρνούνται να προσφύγουν στη γλώσσα του αλτρουισμού, δεν μιλούν για «δωροζωής» και από τον λόγο τους προκύπτει ότι ο όρος «δωρεά» χρησιμοποιείται σαφώς ως μετωνυμία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διασαφηνιστεί ότι, στον νομικό λόγο, η θεσμική επιταγή της ανωνυμίας αποβλέπει κατεξοχήν στο να κατοχυρωθεί και να επικυρωθεί ως ανιδιοτελής και χαριστικός ο χαρακτήρας της δωρεάς ωαρίων. Η ρητή θεσμική απαγόρευση καταβολής οικονομικού ανταλλάγματος αποτυπώνει με σαφήνεια την αρνητική στάση του νομοθέτη απέναντι σε οποιαδήποτε απόπειρα πώλησης γενετικού υλικού και οικονομικής εκμετάλλευσης της λήπτριδας από τη δότρια. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα νομοθετικά κείμενα επιβάλλουν την κάλυψη των εξόδων που συνδέονται με τις ιατρικές και νο-

σηλευτικές πρακτικές, και, κυρίως, προβλέπουν αποζημίωση, την οποία η δότρια δικαιούται όταν αναγκάζεται να απέχει από την εργασία της, αφήνει ένα σαφές περιθώριο στρέβλωσης της βούλησης του νομοθέτη, ένα περιθώριο περιγραφής του νόμου, με την μετατροπή της αποζημίωσης σε πραγματική αμοιβή, ώστε με τον τρόπο αυτό να συμπαρασύρεται και να καταργείται εν τοις πράγμασι οποιαδήποτε έννοια ανιδιοτέλει-ας.

Αλλωστε, στις νομοθετικές διατάξεις αποφεύγεται συστηματικά (και μάλλον όχι τυχαία) η αναφορά στους όρους «δωρεά, δωρίζω, δωρητής» και, αντίθετα, γίνεται λόγος για «δότη, δότρια» και «διάθεση γαμετών χωρίς οποιοδήποτε αντάλλαγμα». Νομικοί μελετητές, στην προσπάθειά τους να διασαφηνίσουν τον διαφορούμενο χαρακτήρα της δωρεάς ωαρίων, επισημαίνουν ότι η παραχώρηση γενετικού υλικού θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως «χαριστική πράξη», δεδομένου ότι δεν συνοδεύεται από οικονομικό αντάλλαγμα. Διαχωρίζουν όμως την έννοια της χαριστικής πράξης από την έννοια της «δωρεάς», διότι σύμφωνα με το άρθρο 496 του Αστικού Κώδικα η δωρεά αφορά «περιουσιακό αντικείμενο». Στον νομικό λόγο, το γενετικό υλικό είναι «αντικείμενο», στον βαθμό όμως που παραχωρείται δωρεάν δεν έχει χρηματική αξία και άρα δεν συνιστά αντικείμενο «περιουσιακό». Σύμφωνα, λοιπόν, με την Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, «ορθότερος είναι (...) ο χαρακτηρισμός της διάθεσης του γεννητικού υλικού ως 'ιδιομορφής ελευθεριότητας'. Η ιδιομορφία μάλιστα αποδίδεται σε δύο στοιχεία συναφή μεταξύ τους: Το ένα είναι ότι η παραχώρηση γίνεται προς αόριστους αποδέκτες και οριστικοποιείται με τη μεσολάβηση του γιατρού ή του ιατρικού κέντρου και το άλλο είναι η ανωνυμία των δοτών του γεννητικού υλικού (...)».¹⁵

Από την πλευρά τους, όμως, τα υπογόνιμα ζευγάρια δεν φαίνονται καθόλου να εκπλήσσονται και να θεωρούν αδιανόητη την εμπορική συναλλαγή όταν πρόκειται για γενετικό υλικό. Οι συνομιλήτριές μου, όχι μόνο δεν απορρίπτουν

επίπεδο, βλ. Delais de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ.), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008], Théry I. Anonymat des dons d'engendrement. Filiation et identité narrative des enfants au temps du démarriage. In Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009: 84-85, Théry, ό.π. σσ. 41-44.

¹⁵ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο. Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2005:87.

την εμπορευματοποίηση ως ανάρμοστη, αλλά, αντίθετα, επιμένουν στους όρους μιας οικονομικής συναλλαγής που δεν υποχρεώνει σε κανενός είδους κοινωνική σχέση. Με άλλα λόγια υπογραμμίζοντας ως κυριαρχική τη σημασία του οικονομικού οφέλους που αποκομίζει η δότρια, οι γυναίκες δεν επιδιώκουν απλά να τονίσουν την ιδιοτέλεια των προθέσεών της, αλλά, κυρίως, να περιχαρακώσουν την αναγκαστική διαμεσολάβηση του τρίτου προσώπου στα όρια μιας αυστηρά εμπορευματικής οικονομικής πράξης, που δεν οδηγεί στην εγκαθίδρυση σχέσεων αλληλεξάρτησης και δεν δημιουργεί κοινωνικούς δεσμούς.

Εξάλλου, οι γονείς, προκειμένου να διαχειριστούν το γεγονός ότι θα αποκτήσουν ένα παιδί το οποίο, ενάντια στις κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις, δεν θα ενσαρκώνει τη συμβολική σύμμιξη του ζεύγους, αλλά αντίθετα θα αντιπροσωπεύει τη «συμβολική σχάση» (symbolic disunity)¹⁶ των γονέων του, επιχειρούν να ανασηματοδοτήσουν την όλη διαδικασία, επιδιώκοντας με ιδιαίτερη εμμονή την «κατασκευή» ομοιοτήτων, οι οποίες, στον βαθμό που εκλαμβάνονται ως αυτονόητα βιολογικές, μπορεί να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά ως προς την απουσία του βιογενετικού δεσμού και, ταυτόχρονα, να συντελέσουν στην αποσιώπηση της υπογονιμότητας. Στις δυτικές κοινωνίες, οι φυσιολογικές ομοιότητες, ως απόρροια της κληρονομικής μεταβίβασης των γονιδίων, συνιστούν αδιάσειστη απόδειξη της ταύτισης της γέννησης με την αιματοσυγγένεια ή, όπως, υπογραμμίζουν οι J. Bestard και G. Orobitg «οι γενεαλογικές γραμμές αναγνωρίζονται στις φυσικές ομοιότητες που μεταβιβάζονται κληρονομικά».¹⁷ Υπό αυτούς τους όρους, η κατακύρωση της ομοιότητας του νεογέννητου με τους γονείς του, ή ακόμα και με άλλα πρόσωπα της οικογένειας, αλλά και

του ευρύτερου αμφιπλευρικού συγγενειακού δικτύου, κατοχυρώνοντας τη γενετική σχέση, στοιχειοθετεί τη βιολογική γονεϊκότητα και διασφαλίζει την οικογενειακή συνέχεια. Έτσι ερμηνεύεται η συστηματική προσπάθεια -που συχνά παίρνει τη μορφή κατηγορηματικής απαίτησης- εκ μέρους των υποψήφιων γονέων να επιλεγεί δότρια με την οποία να έχουν κοινά φαινοτυπικά χαρακτηριστικά.

Η επικυριαρχία της πολιτισμικής ιδεολογίας, που ορίζει την κανονικότητα σε αναφορά με την απόκτηση βιολογικού παιδιού, αντανakλάται σε μια ευρεία γκάμα πρακτικών, οι οποίες υποσημαίνουν την έμμονη επιδίωξη αποκατάστασης μιας «κανονικής» οικογενειακής και συγγενειακής δομής, ακόμα και μετά την προσφυγή στη χρήση ξένου γενετικού υλικού. Μέσα σ' αυτήν την προοπτική, η κατοχύρωση της φυσιολογικής ταύτισης του νεογέννητου με τους γονείς -που όμως δεν αποτελούν ταυτόχρονα και τους γεννήτορες- μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στις «τελετουργικές πρακτικές» της συγγένειας, τις πρακτικές, δηλαδή, που επιτελούν τη συμβολική εγγραφή του παιδιού στη διαδοχή των γενεών ενός συγγενειακού ιστού, ακριβώς όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της βιολογικής αναπαραγωγής. Όπως οι D. Marre και J. Bestard τονίζουν, αναλύοντας τη λειτουργία των ομοιοτήτων σε περιπτώσεις υιοθεσίας, «η συγγένεια συνιστά πάντα ένα προϋπάρχον σύστημα σχέσεων: έρχεται από το παρελθόν και είναι σημαντικό να αποδεικνύονται οι προγενέστεροι δεσμοί προκειμένου να κατασκευάζονται οι μελλοντικές σχέσεις με το παιδί. Όταν το νέο σώμα δεν αποκτά τις προϋπάρχουσες συνδέσεις μέσα από τη σύλληψη, τότε θα πρέπει να εξευρεθούν κάποιες άλλες σχέσεις, στις οποίες θα στηριχθεί η διαρκής και στενή αλληλεγγύη που συνεπάγεται η συγγενειακότητα».¹⁸

Προκειμένου λοιπόν να μην απειληθεί η συνέχεια της μητροπλευρικής συγγένειας στην περίπτωση της προσφυγής στη μέθοδο της δωρεάς ωαρίων, επιδιώκεται η κατασκευή της φυσιολογικής ταύτισης μητέρας-παιδιού, έτσι ώστε οι

¹⁶ Ragoné H. Of Likeness and Difference: How Race Is Being Transfigured by Gestational Surrogacy. In Ragoné H, Winddance Twine F (eds) *Ideologies and Technologies of Motherhood. Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York, London, Routledge, 2000: 70.

¹⁷ Bestard J, Orobitg G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d'ovules dans les procréations médicalement assistées. In E. Porqueres i Gené (ed) *Défis contemporains de la parenté*. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:284.

¹⁸ Marre D, Bestard J. The Family Body: Persons, Bodies and Resemblance. In Edwards J, Salazar C (eds) *European Kinship in the Age of Biotechnology*. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]: 67.

φαινοτυπικές ομοιότητες να λειτουργήσουν εξισορροπητικά ως προς το έλλειμμα των μητρικών γονιδίων. Η ένταξη δηλαδή του παιδιού στη μητροπλευρική συγγενειακή ομάδα, με την οποία έχει διαρραγεί η βιογενετική σχέση, συντελείται μέσα από την ομοιότητα στα φυσιολογικά χαρακτηριστικά· το νεογέννητο εγγράφεται σε μια συγγενειακή γραμμή, η οποία δεν στηρίζεται στη βιογενετική κληρονομικότητα, αλλά επιχειρείται να συγκροτηθεί με άξονα τη σωματική συγγένεια (*parenté de corps*), τη συγγένεια που οι ομοιότητες εγκαθιδρύουν μεταξύ των σωμάτων¹⁹ (Fortier 2009:74). Έτσι, παρά την ακύρωση της βιογενετικής συμμετοχής της μητέρας, οι ομοιότητες εξακολουθούν να λειτουργούν ως ενδείκτες της οικογενειακής ταυτότητας, εξακολουθούν να επικυρώνουν την αναγνώριση των συγγενειακών δεσμών.

Η έμφαση στη σημασία των φυσικών ομοιοτήτων και η προσπάθεια διασφάλισής τους, ώστε να αποφευχθεί με κάθε τρόπο η «φυσιολογική παραφωνία» (*cognitive dissonance*)²⁰ και, εξωτερικά τουλάχιστον, να μην απειλείται η πολιτισμικά κατεστημένη προσδοκία για την κληρονομική συνέχεια μεταξύ γονιών και παιδιών, αντανακλάται με σαφήνεια και στα νομοθετικά κείμενα, που κανονικοποιούν τη χρήση των Ν.Τ.Α. Ο ν. 3305/2005 ορίζει στο άρθρο 9 παράγραφος 3 ότι η ιατρική μονάδα, κατά την επιλογή του δότη/δότριας, υποχρεούται ταυτόχρονα να λαμβάνει υπόψη της, εκτός από την ομάδα αίματος, και τα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά των ληπτών, με τους οποίους θα δημιουργηθούν δεσμοί συγγένειας. Είναι μια από τις διατάξεις, ως προς τις οποίες οι πρακτικές των ιατρικών μονάδων εναρμονίζονται απόλυτα, καθώς οι Μ.Ι.Υ.Α., έχοντας και την απαραίτητη νομική κάλυψη, μπορούν όχι μόνο να υπόσχονται αλλά και να επιδιώκουν τη μέγιστη δυνατή συμβατότητα των φαινοτυπικών χαρακτηριστικών μεταξύ δοτών

και ληπτών.²¹ Η πρακτική, που συνήθως ακολουθείται, επιβάλλει στο ζευγάρι, μετά τις πρώτες ενημερωτικές συναντήσεις / συζητήσεις με τον γιατρό της ιατρικής μονάδας και αφού έχει αμετάκλητα αποφασίσει την προσφυγή στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, να προσκομίζει πρόσφατες φωτογραφίες, που καταγράφονται σε ηλεκτρονικό υπολογιστή της Μονάδας και οι οποίες αφορούν τόσο τον υποψήφιο πατέρα, όσο και την υποψήφια μητέρα, ανεξάρτητα από το ποιος αντιμετωπίζει πρόβλημα υπογονιμότητας.

Η απαίτηση για την κατασκευή ομοιοτήτων, υπονομεύοντας την επισφάλεια ως προς τη συγκρότηση συγγενικών σχέσεων, που συνεπάγεται η έλλειψη βιολογικής σύνδεσης, στοχεύει στην ισχυροποίηση των δεσμών με τον γονέα, ο οποίος δεν στοιχειοθετεί τη γονεϊκότητα σε αναφορά με την κληρονομική μεταβίβαση του γονιδιακού του υλικού. Εκτός όμως από την προσπάθεια να ισοσταθμιστεί η βιολογική σύνδεση με τους πατροπλευρικούς συγγενείς, η απόπειρα

²¹ Το γεγονός ότι η επιλογή της δότριας υπακούει κυρίως στην αναγκαιότητα τα χαρακτηριστικά της να μοιάζουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό με εκείνα της λήπτριας δεν χαρακτηρίζει μόνο την ελληνική νομοθεσία και τις πρακτικές των Μ.Ι.Υ.Α στην Ελλάδα, αλλά παρατηρείται και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (εκεί όπου η μέθοδος της δωρεάς ωαρίων έχει νομιμοποιηθεί), στις ΗΠΑ και τον Καναδά. Στις ΗΠΑ μάλιστα, στη μοναδική δυτική χώρα όπου η χρηματική αμοιβή της δότριας έχει νομιμοποιηθεί, με αποτέλεσμα η εμπορευματοποίηση της δωρεάς ωαρίων να έχει πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, συχνά η επιλογή του προσώπου γίνεται από τους ίδιους τους (υποψήφιους) γονείς μέσω του Ίντερνετ χωρίς την παρεμβολή του ιατρικού προσωπικού, ενώ έχουν πολλαπλασιαστεί οι ιστότοποι που θέτουν στην υπηρεσία του ζευγαριού ακόμα και «σχεδιαστή ωαρίων» (*designer eggs*), ώστε να επιτευχθεί η ιδανική για τους γονείς επιλογή (Becker, ό.π. σσ.153, 155). Σε όλες πάντως τις περιπτώσεις, οι φωτογραφίες των γυναικών, που προτίθενται να δώσουν τα ωάρια τους, έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία επιλογής. Στο ενδεχόμενο η δότρια να έχει παιδιά η σχετική απαίτηση εκ μέρους των γονιών περιλαμβάνει απαραίτητα και τις δικές τους φωτογραφίες. Όπως τονίζει η G. Becker «η χρήση της φωτογραφίας επιτρέπει στους ανθρώπους να οπτικοποιούν και να φαντάζονται όχι μόνο τη δότρια αλλά και το παιδί που μπορεί να γεννηθεί από τα ωάρια της [...] Η εικόνα της γυναίκας και του όμορφου παιδιού της βοηθά τον καταναλωτή της τεχνολογίας (*sic*) να συνηθίσει ή ακόμα και να αποδεχθεί την ιδέα [της χρήσης ξένου γενετικού υλικού] (Becker, ό.π. σ. 154).

¹⁹ Fortier C. Le don de sperme et le don d'ovocyte ou 'trois font un'. *Sexualité, Inceste et procréation*. Cahiers de l'Homme 2005, 37:74. (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»).

²⁰ Becker G. *The Elusive Embryo. How Women and Men Approach New Reproductive Technologies*. Berkeley, University of California Press, 2000: 152.

τα φυσικά χαρακτηριστικά της δότριας να μοιάζουν με εκείνα και των δύο γονιών στοχεύει και στην προσομοίωση της όλης διαδικασίας με τη «φυσική» τεκνοποίηση. Με άλλα λόγια, η ομοιότητα του τρίτου προσώπου και με τους δύο γονείς μπορεί καταληκτικά να επιφέρει μία μορφή πρόσμιξης των χαρακτηριστικών, έτσι ώστε να πολλαπλασιάζονται οι πιθανότητες να αναγνωρίζονται στο παιδί στοιχεία και των δύο γονέων, όπως συχνά συμβαίνει και όταν αναμειγνύεται το γενετικό υλικό των βιολογικών γεννητόρων. Ταυτόχρονα αποσοβείται ο κίνδυνος το τρίτο πρόσωπο, που αναγκαστικά παρεμβάλλεται, να «εγκατασταθεί» οριστικά ανάμεσα στο ζευγάρι, στο μέτρο που αν έχει προβλεφθεί η ομοιότητά του μόνο με τη μητέρα, ενδέχεται το παιδί να διαφέρει εμφανώς από τον πατέρα και, επομένως, τα χαρακτηριστικά του να παραπέμπουν πάντα στον ιδιαίτερο τρόπο της σύλληψής του. Πράγματι, με τον τρόπο αυτό η μορφή του τρίτου προσώπου διαθλάται και συγχέεται, έτσι ώστε να αποβαίνει λιγότερο αναγνωρίσιμη, γεγονός που επιτείνει την αίσθηση των γονιών -και ιδιαίτερα της υπογόνιμης μητέρας- ότι η δότρια δεν είναι παρά ένα «εργαλειό μέσο», προκειμένου το ζευγάρι να αποκτήσει ένα παιδί που θα μπορεί, τουλάχιστον, να «φαίνεται» δικό τους. Όσο ευκολότερα ανιχνεύονται και αναγνωρίζονται οι ομοιότητες ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, τόσο περισσότερο ενισχύονται η απόσταση και τα όρια που χωρίζουν τους γονείς από τη δότρια. Τόσο πιο εύκολα δηλαδή το ζευγάρι απομακρύνεται και «διαγράφει» την απειλή που αντιπροσωπεύει, γι' αυτήν την εξαιρετικά ιδιωτική / οικογενειακή υπόθεσή του, η εμπλοκή ενός ξένου προσώπου.

Συνοψίζοντας: Οι συνομιλήτριές μου, συγκλίνοντας ή/και αντλώντας από τα νομοθετικά κείμενα, προτάσσουν την ανωνυμοποίηση και την απόκρυψη ως επιτακτικά αναγκαίες στρατηγικές προκειμένου να εξαλειφθεί η διαμεσολαβητική παρέμβαση, η δότρια να καταστεί αόρατη, έτσι ώστε να μπορεί να την υποκαταστήσει απόλυτα η υπογόνιμη μητέρα-λήπτρια, η οποία όσο περισσότερο θα φαίνεται ως η γεννήτορας, τόσο περισσότερο «πραγματική» μητέρα θα αισθάνεται, αφού κανείς δεν θα μπορεί να αμφισβητήσει την φυσικότητα της διαδικασίας. Οι «ατυπίες της σύλληψης» και οι διευθετήσεις που ενέχονται στη «σύγχρονη αναπαραγωγική κουζί-

να»²² αποσιωπώνται, έτσι ώστε να φαίνεται ότι η βιοϊατρική μέθοδος μιμείται τη φυσική τεκνοποίηση και αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της «φυσικής» οικογένειας. Προς την κατεύθυνση αυτή ιδιαίτερα σημαντικός αποδεικνύεται ο ρόλος των νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οποίες όχι μόνο συνηγορούν, αλλά και επιτείνουν την προσπάθεια να συντελεσθεί η τέλεια μίμηση της φύσης και το υπογόνιμο ζευγάρι να μετασχηματιστεί σε ολοκληρωμένη «κανονική» οικογένεια. Οι νομικοί κανόνες συντελούν ώστε να καλλιεργείται η εντύπωση ότι οι γιατροί είναι αυτοί οι οποίοι, με τις τεχνικοεπιστημονικές τους γνώσεις επιτυγχάνουν την εγκυμοσύνη και, επομένως, να απομειώνεται και να υποτιμάται ο ρόλος της δότριας. Η αναγκαιότητα συμμετοχής της συσκοτίζεται και η συμβολή της περιορίζεται στην εργαλειακή λειτουργία της παροχής του «αναπαραγωγικού υλικού». Η παραδοξότητα της αναπαραγωγικής τεχνικής, που προϋποθέτει τη χρήση ξένου γενετικού υλικού, συγκαλύπτεται μέσα από τις διαστάσεις μιας «θεραπευτικής» αγωγής, η οποία, επιτρέποντας στους γονείς να «φαίνονται» ως οι βιολογικοί γεννήτορες, συμβάλλει ώστε η τεκνοποίηση να εξακολουθεί να κατασκευάζει τη γονεϊκότητα μέσα στο πλαίσιο της «φυσικής» συζυγικής οικογένειας. Η νομική κατοχύρωση της γονεϊκότητας ως κανονικής εξακολουθεί να προϋποθέτει τη σύντηξη της βιολογικής και της κοινωνικής μητρότητας στο πρόσωπο της λήπτριας.

Όπως, νομίζω, έγινε φανερό, η ανωνυμία και η μυστικότητα, που περιβάλλουν τη διαδικασία πρόσβασης στο γενετικό υλικό, τόσο ως προσωπική επιθυμία των κοινωνικών υποκειμένων όσο και ως κανονιστική επιταγή, η αποπροσωποποίηση των γαμετών και η εξάλειψη του τρίτου προσώπου συναρτώνται με την πρόθεση να φυσικοποιηθεί η χρήση του ξένου γενετικού υλικού και να αποσιωπηθεί η τεχνητότητα, που ενέχεται στη διαδικασία συγκρότησης της συζυγικής οικογένειας. Σ' αυτήν την προοπτική, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι νομοθετικές διατάξεις, αναδεικνύονται σε «συνενόχους»,

²² Delaisi de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ.), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008].

προκειμένου από τη μια πλευρά οι δότριες να καταστούν αόρατες, να μεταβληθούν σε μη-πρόσωπα και από την άλλη πλευρά οι λήπτριες να καταφέρουν να διατηρήσουν την ψευδαίσθηση μιας «κανονικής» σύλληψης/εγκυμοσύνης, μιας «φυσικής» (εννοούμενης ως βιολογικής) εν τέλει μητρότητας.

Σε τελικό απολογισμό, τα νομοθετικά κείμενα, που ρυθμίζουν τα όρια του επιτρεπτού στη χρήση των βιοτεχνολογιών, προδίδουν τη βούληση του νομοθέτη να ισορροπήσει, ακροβατώντας, όπως τονίζει και ο Θ. Παπαχρίστου, ανάμεσα στις βασικές αρχές του νομικού πολιτισμού και στα νέα δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας.²³ Έτσι, ορισμένες διατάξεις τους έχουν χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα πρωτοποριακές στον βαθμό που αποτυπώνουν με ενάργεια την απομάκρυνση από την ουσιοκρατική εννοιολόγηση της συγγένειας. Πράγματι, ο νομοθέτης, υποβιβάζοντας τη σημασία της βιολογικής καταγωγής και φυσικοποιώντας τη γονεϊκή επιθυμία, υποδηλώνει μία μετατόπιση από την έμφαση στις βιολογικές βάσεις της συγγένειας και μοιάζει να αποδέχεται ότι οι συγγενειακές σχέσεις θα πρέπει να αντιμετωπίζονται περισσότερο ως πολιτισμικές κατασκευές παρά ως φυσικά δεδομένα. Οι μεταβολές αυτές, ωστόσο, δεν φαίνεται να συνεπάγονται καθοριστικές μεταβολές και ως προς τους υφιστάμενους οικογενειακούς σχηματισμούς, δεν επιτρέπουν την απομάκρυνση από το κανονιστικό ιδεώδες που εκφράζει η παραδοσιακή οικογένεια. Ενώ δημιουργούν τομές που προοιωνίζονται ασυνέχειες, ταυτόχρονα μοιάζει να αποθαρρύνουν την κανονικοποίηση οποιασδήποτε μορφής εναλλακτικής οικογενειακότητας. Η θεσμοθέτηση της προσφυγής στη βιοτεχνολογική μέθοδο της δωρεάς ωαρίων δεν σηματοδοτεί μετατοπίσεις προς απροσδόκητους συνδυασμούς, δεν καταλήγει, με άλλα λόγια, στη δημιουργία νέων μορφών οικογενειακής οργάνωσης. Πρόκειται για έναν επιτρεπτό μεν θεσμικά, καινοφανή τρόπο απόκτησης παιδιών, ο οποίος, όμως, δεν μπορεί να διεκδικήσει κοινωνική νομιμοποίηση παρά μόνο αν εναρμονιστεί απόλυτα προς το κυρίαρχο μοντέλο αναφοράς, που παραπέμπει σ' ένα ζευγάρι ετερόφυλων

προσώπων το οποίο γεννά και μεγαλώνει τα βιολογικά του παιδιά.

Για παράδειγμα, δεν αφήνεται περιθώριο για την αποδοχή της πολυγονεϊκότητας (pluriparentalité), που έχει αρχίσει να προτείνεται ως λύση στα ηθικά ζητήματα, τα οποία θέτει η ετερόλογη εξωσωματική γονιμοποίηση, την πολιτισμική, δηλαδή, αναγνώριση της επισώρευσης γονεϊκών μορφών (γονέων και γεννητόρων). Όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, το καθεστώς πολυγονεϊκότητας, συμπυκνώνοντας την παρατακτική σύνδεση των όρων και όχι την εναλλαγή τους (το «και» αντικαθιστά το «ή»), στηρίζεται στη συμπληρωματικότητα των ρόλων μεταξύ των «βιολογικών» και των «κοινωνικών» γονέων. Για να δανειστούμε τα λόγια της I. Théry, «(...) δεν έχουμε σταματήσει να αντιπαραβάλλουμε δύο υποψήφιους για το ρόλο του πραγματικού γονέα, τον «κοινωνικό» και το «βιολογικό» γονέα, ενώ αυτή η εναλλακτική (λογική του 'ή') αντιβαίνει απόλυτα κάθε αναγνώριση της καινοτομίας, όπου το διακύβευμα δεν είναι να εξαλειφθεί ένας πρωταγωνιστής αλλά να μάθουμε να σκεφτόμαστε τη συμπληρωματικότητα των ρόλων (λογική του 'και')» (2010:140). Στο σημείο αυτό, πάντως, οι κανονιστικές ρυθμίσεις φαίνεται ότι αντανakλούν και ταυτόχρονα ενισχύουν την επιθυμία των κοινωνικών υποκειμένων να παραμείνουν προσηλωμένα στην αναζήτηση της συνέχειας και της κανονικότητας, να μην προχωρήσουν σε ανατροπές, να χρησιμοποιήσουν, με άλλα λόγια, τις βιοτεχνολογίες προκειμένου να ανταποκριθούν στις δομικές και ιδεολογικές ορίζουσες της πυρηνικής/συζυγικής οικογένειας και να αναπαραγάγουν τα κοινωνικά πρότυπα που συμπυκνώνονται στον οικογενειακό ιδεότυπο.

²³ Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2003:17.

Βιβλιογραφία

1. Τουνταςάκη Ε. Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα. Δωρεά Ωαρίων, Μητρότητα και Συγγένεια. Πατάκης, 2015.
2. Τουνταςάκη Ε. “Βιολογική”, “γενετική” και “κοινωνικοσυναισθηματική” μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. In: Β. Καντσά (ed) Η Μητρότητα στο Προσκήνιο: Σύγχρονες Έρευνες στην Ελληνική Εθνογραφία. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013: 119-146.
3. Bestard J, Orobítz G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d’ovules dans les procréations médicalement assistées. In: Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:277-302.
4. Bestard J. KnowIng and Relating: Kinship, Assisted Reproductive Technologies and the New Genetics. In: Edwards J, Salazar C (eds) European Kinship In the Age Of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]:19-28.
5. Théry I. Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010.
6. Fortier C. Le don de sperme et le don d’ovocyte ou ‘trois font un’. Sexualité, Inceste et procréation. Cahiers de l’Homme 2005, 37: 59-80. (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»).
7. Paxson H. Making Modern Mothers. Ethics and Family Planning In Urban Greece. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 2004.
8. Price F. Beyond expectation: clinical practice and clinical concerns. In Edwards J (et. al.) (ed) Technologies of Procreation: Kinship In the Age of Assisted Conception. Manchester, Manchester University Press, 1999 [πρώτη έκδοση 1993]: 29-52.
9. Frith L. Gamete Donation and Anonymity: The Ethical and legal Debate. Human Reproduction 2001, 16: 818-824.
10. Bonaccorso M.M.E. Conceiving Kinship. Assisted Conception, Procreation and Family In Southern Europe. Oxford, Berghahn Books, 2009.
11. Delaisi de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008].
12. Théry I. Anonymat des dons d’engendrement. Filiation et identité narrative des enfants au temps du démariage. In: Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009: 81-106.
13. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο. Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2005.
14. Ragoné H. Of Likeness and Difference: How Race Is Being Transfigured by Gestational Surrogacy. In: Ragoné H, Winddance Twine F (eds) Ideologies and Technologies of Motherhood. Race, Class, Sexuality, Nationalism. New York, London, Routledge, 2000: 56-75.
15. Marre D, Bestard J. The Family Body: Persons, Bodies and Resemblance. In: Edwards J, Salazar C (eds) European Kinship In the Age of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]: 64-79.
16. Becker G. The Elusive Embryo. How Women and Men Approach New Reproductive Technologies. Berkeley, University of California Press, 2000.
17. Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2003.